

РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЙ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: ВІД ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛІЗМУ ДО СУЧАСНОСТІ

У статті проаналізовано розвиток концепцій інформаційного суспільства, починаючи від процесу становлення теорії постіндустріалізму та завершуючи сучасним теоретичним осягненням проблеми. Репрезентовані думки видатних дослідників інформаційного суспільства.

Актуальність концепції інформаційного суспільства, у першому наближенні та найбільш узагальненому вигляді полягає у тому, що це є футурологічна концепція, яка базується на нових факторах розвитку. Головним фактором розвитку суспільства вона визначає виробництво та використання науково-технічної та інших видів інформації. Концепція інформаційного суспільства, з точки зору принаймні більшості сучасних дослідників, сприймається й розглядається як різновид, або ж похідна, теорії постіндустріального суспільства, основу якої свого часу поклали такі його теоретики як Д. Белл, З. Бжезинський, О. Тоффлер та інші. Розглядаючи суспільний розвиток як «зміну стадій», прибічники теорії інформаційного суспільства пов'язують його становлення з домінуванням «четвертого», інформаційного сектору економіки, наступного за сільським господарством, промисловістю та економікою послуг. При цьому стверджується, що капітал і праця як основа індустріального суспільства поступаються місцем інформації та знанню в інформаційному суспільстві. Революціонізуюча дія інформаційних технологій щодо соціальної структури суспільства призводить до того, що в інформаційному суспільстві класи змінюються соціально недиференційованими «інформаційними спільнотами» (Е. Масуда). А на зміну традиційним громіздким корпораціям приходять «малі» економічні форми: індивідуальна діяльність на дому, «електронний котедж» (О. Тоффлер) і т. п. Вони включені в загальну структуру інформаційного суспільства з його «інфо-», «техно-» та іншими сферами людського буття. Висувається проект «глобальної електронної цивілізації» на базі синтезу телебачення, комп'ютерного сервісу та енергетики – «телекомп'ютеренергетики» (Дж. Пелтон). «Комп'ютерна революція», за задумом її теоретиків, має поступово призвести до зміни традиційного друку «електронними книгами», змінити ідеологію, перетворити безробіття у забезпечене дозвілля (Х. Еванс). Соціальні

та політичні зміни розглядаються у теорії інформаційного суспільства як прямий результат «мікроелектронної революції». Перспектива розвитку демократії пов'язується з розповсюдженням інформаційної техніки. О. Тоффлер та Дж. Мартін відводять головну роль у цьому телекомунікаційній «кабельній мережі», яка забезпечує двосторонній зв'язок громадян з урядом та дозволить враховувати їх думку при розробці політичних рішень.

Саме тому метою статті є аналіз концепцій видатних сучасних суспільствознавців щодо тенденцій розвитку сціциуму, а поставлена мета потребує такого методу дослідження як компаративний аналіз.

Вперше в достатньо чіткому вигляді ідея інформаційного суспільства була сформульована наприкінці 60-х – початку 70-х рр. ХХ століття. Винахід самого терміну «інформаційне суспільство» приписується, зокрема, Ю. Хаяші, професору Токійського технологічного інституту. Контури інформаційного суспільства були окреслені в аналітичних звітах, поданих до японського уряду декількома організаціями: Агентством економічного планування, Інститутом розробки використання комп'ютерів, Радою зі структури промисловості. У згаданих звітах інформаційне суспільство визначалося як таке, де процес комп'ютеризації дасть людям доступ до надійних джерел інформації, позбавить їх від рутинної роботи, забезпечить високий рівень автоматизації виробництва. При цьому зміниться і саме виробництво: продукт його стане більш «інформаційно містким», що означає збільшення частки інновацій, дизайну і маркетингу в його вартості; «...виробництво інформаційного продукту, а не продукту матеріального, буде рушійною силою освіти і розвитку суспільства» [1, 29]. Масуда висунув концепцію, згідно з якою інформаційне суспільство буде безкласовим і безконфліктним. Він писав, що на відміну від індустріального суспільства, характерною цінністю якого є споживання товарів, інформаційне суспільство висуває як характерну цінність час. У зв'язку з цим зростає цінність культурного дозвілля. Він навіть приходить до висновку про трансформацію сутності особистості і появу нового типу людей: на зміну «Homo sapiens» приходить «Homo intelligens», так як саме інтелектуальна діяльність стає для людини основним типом діяльності [2, 479-494]. «Homo intelligens» побудує цивілізацію, котра всебічно відрізнятиметься від тієї, яку створив «Homo sapiens». Найголовнішим завданням «Homo intelligens» стане побудова суспільства нового типу. Це буде глобальна спільнота громадян, котрі утворюватимуть поліцентроване, комбіноване суспільство, схоже на живий організм, з розгалуженою мережею прямого зв'язку, пристосованого для забезпечення швидкої й динамічної відповіді на зміну зовнішнього середовища.

В 70-ті роки відбувається конвергенція двох майже одночасно народжуваних ідеологій: інформаційного суспільства і постіндустріалізму. Теорія постіндустріального суспільства у своєму класичному вигляді стала методологічним підґрунтям для багатьох подальших суспільствознавчих розробок інформаційного суспільства. Серед більшості досліджувань найбільш класичним викладом теорії постіндустріального суспільства донині по праву вважається концепція Д. Белла, обґрунтована ним здебільшого у праці «Прийдешнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального передбачення» (1973 р.). В якості «осьового принципу суспільства» він вважає теоретичні знання, які технократи можуть кодифікувати, «створювати умови для народження нових винаходів, створювати оригінальні методи аналізу, підраховувати втрати та наслідки того чи іншого політичного курсу і т. п.» [3, 653]. При цьому, використовуючи поняття «інформаційне суспільство», він акцентує увагу на пріоритетності комунікативного компоненту в інфраструктурних та соціальних зв'язках. [4, 335 – 336].

Один із найяскравіших представників «нового руслу» в розвитку постіндустріальної доктрини Пітер Фердинанд Дракер, відомий фахівець з менеджменту, соціології та соціальної філософії, прийшов до осмислення глобального контексту соціально-економічних змін, що відбуваються у світі внаслідок тенденції до домінування інформаційної складової у всіх сферах виробництва, з позиції вивчення теорії управління. Концепція власне інформаційного суспільства (найбільш видатними розробниками яких є Дж. Бенігер, З. Бжезинський, М. Кастельс, М. Маклюен, Й. Масуда, Дж. Нейсбіт, Е. Тоффлер та інші) більшості сучасних дослідників розглядаються або ж як одна з течій постіндустріалізму (тому що в їх основі також лежить методологічний принцип технологічного детермінізму) або ж як нова, відносно самостійна стадія його розвитку, що специфікується акцентуванням уваги передусім саме на інформаційній складовій цивілізаційних змін.

На початку третього тисячоліття у більшості розвинених країн світу, у зв'язку з реалізацією різноманітних програм «електронізації», пов'язаних із упровадженням електронно-цифрових підписів, електронного документообігу та електронного урядування, почали широко застосовувати також поняття «розумного суспільства» (A Smart Society), або ж «суспільства знань» (A Knowledge Society). Їх змістовне наповнення представляє собою найсучасніші версії інформаційного суспільства з певними акцентами, а саме: параметри «розумного суспільства» визначає передусім «розумність» економіки, тобто такий її стан, коли економіка працює не лише на отримання високих прибут-

ків, а й передусім на людський розвиток, на примноження людського та соціального капіталу, турбуючись про екологію та створення для людей робочих місць, комфортного довкілля тощо.

Чи не найбільш класичним виразником концепцій власне інформаційного суспільства вважається американський футуролог і соціолог Елвін Тоффлер. В своїй основній трилогії: «Шок майбутнього», «Третя хвиля» та «Метаморфози влади» – він подає своє розуміння інформаційного суспільства як абсолютно якісно нової стадії суспільного розвитку у порівнянні з попередніми. Він систематизував свої погляди щодо змін, які відбуваються у розвитку цивілізації внаслідок настання інформаційної епохи. Увесь процес еволюції людської цивілізації він поділяє на три головних фази: сільськогосподарську фазу «першої хвилі», індустріальну фазу «другої хвилі» і фазу «третьої хвилі», яка, за Е. Тоффлером, лише розпочинається.

Прихід «третьої хвилі» ознаменувався поширенням «немасових» засобів масової інформації: у 1970-х рр. в США, коли багатотиражні газети і журнали великих міст занепали, одночасно зросла кількість міні-журналів, націлених на задоволення вузьких особистих інтересів, регіональних чи місцевих ринків. Демасифікація засобів масової комунікації, робить висновок Е. Тоффлер, демасифікує також наші думки. Замість довгої і зв'язної «низки» ідей, підкреслює Е. Тоффлер, синтезованої для нас, нам усе частіше пропонують короткі модульні образи інформації: реклами, команди, теорії, уривки новин, тощо. Отже, резюмує він, «третья хвиля» змушує нас формувати свої власні «ланцюги» із матеріалу, який пропонують нові засоби комунікації. Це веде до більшої індивідуальності; «інформаційне суспільство» виникає через величезне зростання кількості інформації, якою ми обмінюємося одне з одним, підкреслює Е. Тоффлер. Формуються «електронні спільноти» – групи людей з однаковими інтересами. Цивілізація «третьої хвилі» дає змогу записувати різноманітну діяльність до найменших дрібниць.

Для багатьох футурологів, що досліджують наслідки інформаційної революції та приходу інформаційного суспільства, характерне прагнення максимально деталізувати їх та визначити навіть конкретні часові межі їх появи. Так наприклад, Мічіо Кайку наводить навіть часовий графік настання очікуваних від прогресу науки змін: коли буде створено штучний інтелект, винайдено ліки від раку, усунено старіння і т. п. У його прогнозі розглянуто три наукові революції кінця ХХ – початку ХХІ ст.: квантову, біомолекулярну і комп'ютерну. Квантову революцію автор розуміє як найфундаментальнішу з усіх, оскільки вона спричинила дві інші: «Квантова революція поклала

початок комп'ютерній та біомолекулярній революціям через транзистор, лазер, рентгенівську кристалографію та теорію про молекулярні зв'язки» [5, 27].

Не менша і число дослідників, які при визначенні чи описі інформаційного суспільства надають перевагу більш традиційному та звичному формаційному підходу. Так наприклад, російський дослідник Б. Славін у своєму визначенні безпосередньо пов'язує прогрес інформаційно-комунікативних технологій з радикальними соціально-економічними змінами суспільного життя: «Інформаційне суспільство – це абсолютно нова суспільна формація..., це природна соціальна середа, яка дозволяє людині повністю розкрити свою інформаційну природу, використовувати інтелект для спільного з іншими людьми створення нової інформації на основі раніше накопичених попередніми поколіннями знань» [6].

Цілком резонно, що велика кількість та різноманітність теорій інформаційного суспільства викликали до життя спроби якось систематизувати та критично проаналізувати їх. Так, спроба Френка Уебстера дати критичний аналіз різноманітних теорій інформаційного суспільства в рамках однойменної книги «Теорії інформаційного суспільства» дозволяє лише усвідомити численність існуючих поглядів на наслідки інформаційного вибуху. Стрімке зростання та диференціація попиту на всі види інформації, в тому числі на наукову, технічну, економічну, військову тощо, а також підвищення вимог до змісту та форм надання даних, як цілком справедливо підкреслює російський фахівець з соціальної філософії В. Б. Устьянцев, є головними характеристиками сучасного інформаційного суспільства. Прагнення замалювати його сутність, резюмує він, вилилося у цілий калейдоскоп визначень: «Дж. Ліхтхайм говорив про постбуржуазне суспільство, Р. Дарендорф – посткапіталістичне, А. Етціоні – постмодерністське, К. Боулдінг – постцивілізаційне, Г. Кан – постекономічне, С. Алстром – постпротестантське, Р. Сейденберг – постісторичне. Р. Барнет додає до цього калейдоскопу прагматичну нотку, пропонуючи термін «постнафтове суспільство». Більшість цих епітетів перегукуються з поняттям «постіндустріальне суспільство», запропонованим американським соціологом Д. Беллом» [7, 4].

Українська дослідниця Л. Є. Смола у своїй ґрунтовній монографії «Детермінанти політичного процесу сучасності: теоретико-методологічний аналіз в інформаційно-психологічному вимірі» стверджує, що інформація стала системною характеристикою суспільства, а процеси, що відбуваються в ньому у сфері економіки, політики, культури тощо, детермінують її нові форми. Вона виконує

в суспільстві комунікативну, управлінську, наукову, навчальну та пропагандистську функції. Це поняття є ключовим у методології наукового пізнання. Інформаційна взаємодія, на думку дослідниці, охоплює сьогодні всі сфери соціальної дійсності і відповідно змінює суспільні відносини.

Перед нами серйозна філософська проблема: що ми розуміємо під самим поняттям «інформація» та в чому її сутність? Наскільки серйозний характер могло носити це питання, переконливо демонструє досвід колишнього СРСР. У той час, як у країнах Заходу кібернетизація, що набирала силу, поєднувалася зі спробами дати адекватне філософсько-теоретичне пояснення цим процесам та їх впливу на соціальну реальність, у СРСР аналогічні спроби (незважаючи на наявність очевидних успіхів у вирішенні науково-технічних та технологічних проблем) наштовхувалися на досить суворі ідеологічні обмеження. Матеріалістичний світогляд у його вульгаризованому, прямолінійно-примітивному тлумаченні зводив розуміння інформації до вигаданої субстанції, удаваного феномену, позбавленого онтологічної визначеності. У свою чергу, з боку радянських математиків і кібернетиків, які займалися вирішенням практичних питань кібернетизації суспільства, була наявна тенденція редукувати існуючі ідеологічні заборони шляхом абстрагування від вирішення філософських дискусій щодо онтологічної природи інформації взагалі та зосередитися виключно на прагматичних аспектах, де можна було переконливо продемонструвати отриманий господарський ефект.

З іншого боку, на противагу поглядам, які зводять поняття інформації до порожньої абстракції, існують і погляди, що відбивають протилежну крайність – абсолютизацію інформації та її ролі у світобудові та суспільстві. Так далеко, наприклад, пішов в абсолютизації ролі інформації у світобудові російський фахівець з інформатизації І. Юзвішін. Свою концепцію він назвав інформаціологією, яка «пропонує механізм пояснення всіх процесів та явищ природи, основою яких є відношення (інформація)» [8, 586], тим самим надаючи їй, по суті, телеологічний статус.

Саме стрімке накопичення інформації, пришвидшення її темпів та породжені нею зміни у способі виробництва та в укладі суспільного життя, стали наріжним каменем побудови практично всіх без винятку теорій інформаційного суспільства. У сучасній науковій вітчизняній літературі доволі часто концепція та поняття «постіндустріального» та «інформаційного суспільства» по суті ототожнюються (з різних причин: або ж спираючись на те спільне, що є між ними, або ж виходячи з їх органічно-генетичного зв'язку та співпадіння предметних

меж описуваної соціальної реальності). Так, автори аналітичної доповіді «Становлення і розвиток недержавних суб'єктів сектору безпеки України (система безпеки підприємництва)» із повною впевненістю зазначають: «Нові вимоги, що диктуються становленням «постіндустріального» або «інформаційного суспільства» й активізацією глобальних процесів, актуалізувались у сфері управління соціально-економічними процесами, організації безпеки економічної діяльності, як основного фактора утвердження національної самоідентифікації сучасної України» [9, 10]. Таким чином, це може означати, що вони або ж взагалі не бачать принципової різниці між зазначеними поняттями, або ж вона не є суттєвою щодо конкретної сфери їх дослідження.

З аналогічних позицій виходить й російський дослідник К. В. Маркарян, який вважає, що «...генезис постіндустріального (інформаційного) суспільства у XXI ст. став реальністю, що у повній мірі підтверджено серіями робіт авторів 90-х рр., у числі яких необхідно виділити роботи Етціоні, Дракера, Тоффлера, Кастельса, Фукуями та багатьох інших. Перехід до постіндустріального суспільства надає соціально-економічній системі нову якість в результаті перетворення інформації в ключовий фактор виробництва і переважаючий тип продукту, а також поточних змін у мотивах поведінки економічних суб'єктів та економічної політики держави» [10, 55 – 56].

У довідковій, навчальній та освітній літературі (зокрема, енциклопедіях, підручниках, посібниках, словниках тощо) окреслилося консенсусне по суті розуміння інформаційного суспільства як з приводу його детермінуючих чинників та конкретних ознак, так і стосовно меж визначення самого поняття. Як правило, їх автори ідуть шляхом синтезування найбільш значущих підсумків із творчого доробку різних концепцій та їх компліментарного поєднання. Крім того, вони загострюють та актуалізують саме ті моменти, що видаються їм доречними з точки зору більш глибокого розкриття змісту відповідних навчальних курсів. «Політична енциклопедія», видана у 2012 р. Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, містить визначення, яке синтезує в собі основні сутнісні характеристики предмету дефініції: «Інформаційне суспільство – суспільство з високим рівнем інформаційної культури (створення, переробки та використання інформації), яке: а) здатне продукувати всю необхідну для життєдіяльності суспільства інформацію; б) має розвинену інформаційну інфраструктуру; в) забезпечує доступність необхідної інформації всім членам суспільства; г) має велику частку працездатного населення, що працює в інформаційному секторі економіки. Інформаційне суспільство характеризується

визнанням інформації одним з найважливіших суспільних ресурсів, а інформаційного сектору економіки (виробництво, зберігання, обробка, передавання і споживання інформації) – одним з найважливіших видів суспільної діяльності, який являє собою рушійну силу науково-технічного, соціально-економічного і культурно-освітнього прогресу» [11, 299].

Отже, приведений аналіз різноманітних спроб визначення та концепцій інформаційного суспільства, його генези та еволюції демонструє надзвичайну складність, плинність та неоднозначність теоретичного осмислення вказаного соціального феномену. Постійне прискорення розвитку інформаційно-комунікативних технологій, продовження зростання їх впливу на всі сфери життєдіяльності людства у глобальному масштабі та неперервна увага науковців до теоретичного аналізу та осмислення вказаних процесів дають нам підстави зробити висновок, що поняття «інформаційного суспільства» у сучасному філософському, правовому та політологічному дискурсі принципово неможливо звести ні до чітко окресленого однозначного визначення, ні до низки концептуальних моделей різних авторів, які дескриптивно відображають його сутнісні риси (хоча, безумовно, спроби його тлумачення на певному рівні наближення можуть включати в себе і те і інше). Тому, на нашу думку, головний сенс використання поняття «інформаційного суспільства» у суспільствознавчих (зокрема, і в політологічних) дослідженнях та в соціальній практиці полягає у його сприйнятті як певної світоглядної парадигми, що містить системно-параметричну матрицю, осьюою детермінантою якої є зростання впливу розвитку інформаційно-комунікативних технологій на глобальні цивілізаційні зміни. При такому підході парадигма «інформаційного суспільства» носить відкритий характер, тому що її сутнісні риси визначаються та конкретизуються не лише вже оприлюдненими концептуальними моделями, але й коригуються новими, які ще тільки розробляються, або будуть розроблені в найближчому майбутньому.

Бібліографічний список

1. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society / Y. Masuda. – Wash. : World Future Soc., 1983. – 320 p.
2. Masuda Y. Hypothesis on the genesis of homo intelligens / Y. Masuda // Futures. Guilford, 1985. – Vol. 17, № 5. – p. 479-494.
3. Иноземцев В. Л. Постиндустриальный мир Даниела Белла / В. Д. Иноземцев // Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; пер. с англ. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Academia, 2004. – С. VII – LXXXIV.

4. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. М. : Прогресс, 1986. – С. 330-342.
5. Кайку М. Візії: як наука змінить ХХІ сторіччя / М. Кайку. – Львів : Літопис, 2004. – 544 с.
6. Славин Б. Б. На пути к информационному обществу [Электронный ресурс] / Б. Б. Славин. – Режим доступа : <http://journal.itmane.ru/node/285>
7. Устьянцев В. Б. Пространство информационного общества / В. Б. Устьянцев // Информационная цивилизация: пространство, культура, человек. – Саратов : Изд-во Поволжского межрегионального культурного центра, 2000. – С. 3 – 10.
8. Юзвизин И. И. Основы информациологии: учеб. пособие для вузов / И. И. Юзвизин. – М. : Высшая школа, 2001. – 596 с.
9. Становлення і розвиток недержавних суб'єктів сектору безпеки України (система безпеки підприємництва): Наукова доповідь. – К. : НІСД, 2011. – 85 с.
10. Маркарян К. В. Общая теория постиндустриального государства / К. В. Маркарян. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 352 с.
11. Бебик В. Інформаційне суспільство / В. Бебик // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2012. – С. 299.

В статье дан анализ развития концепций информационного общества, начиная с процесса становления теории постиндустриализма и заканчивая современным теоретическим освоением проблемы. Представлены идеи выдающихся исследователей информационного общества.

The article analyzes the development of the information society, beginning with the process of the post-industrialism theory to contemporary theoretical mastering of the problem. The ideas of prominent researchers of the information society are represented.

Стаття надійшла до редколегії 15.01.2013